

Viorel ȚUȚUI*

Argumente privind coerența pragmatismului lui William James

Abstract. In this paper I will present and analyse William James's pragmatism not only as a theory of truth, as it is usually understood, but as a comprehensive and coherent philosophical theory that provides significant answers to some of the most important philosophical problems. Besides being a theory of truth, pragmatism is also conceived by James as *the* philosophical method, as a theory of meaning, as a holistic and failibilistic epistemology, and as an instrumentalist and anti-representationalist conception regarding the distinction between facts and theories. I will argue that only by revealing these various dimensions of pragmatism, we will better understand James's theory of truth and we will clarify the meaning of the term "pragmatism" by avoiding some common confusions in its interpretation.

Keywords: William James, truth, pragmatism, meaning, failibilism, anti-representationalism

1. Introducere

În acest articol voi prezenta și voi analiza concepția pragmatistă a lui William James. Prin demersul meu voi încerca să caracterizez această concepție urmărind pe mai multe direcții modul în care ea se articulează. Aceasta pentru că, în opinia mea, concepția sa nu poate fi redusă la teoria adevărului. Consider chiar că o asemenea atitudine împiedică și înțelegerea teoriei sale a adevărului, ea fiind sursa principală a multelor confuzii care s-au făcut și încă se fac în legătură cu viziunea pragmatistă. Citind doar studiile cu privire la adevăr ai impresia că ai de-a face cu o serie de declamații sau de afirmații susținute de o slabă argumentație. Însă lucrurile nu stau deloc astfel în cazul concepției lui James. Afirmațiile prezentate în aceste paragrafe sau studii, referitoare la adevăr, fac trimitere la alte paragrafe și studii care completează argumentația și îi redau coerența.

* Universitatea „Al. I. Cuza” Iași.

Astfel, în opinia mea, concepția pragmatistă a lui James acoperă o arie mult mai largă de probleme filosofice. Prin raportare la aceste probleme filosofice diferite și concepția pragmatistă capătă dimensiuni diferite: cu privire la problema situației în care se găsea filosofia la epoca lui James pragmatismul reprezintă, pentru el, o soluție de a pune capăt acestor controverse; în ceea ce privește metoda filosofiei, pragmatismul devine, pentru el, metoda capabilă de a oferi acesteia drumul sigur; în ce privește problema semnificației enunțurilor, pragmatismul ne oferă, crede el, un criteriu solid; în ceea ce privește problema raportului dintre teorie și fapte, pragmatismul oferă o soluție de tip holist și failibilist; în ce privește problema statutului epistemologic al teoriilor, pragmatismul său reprezintă o poziție de tip instrumentalist și antireprezentationalist. Funcționarea pragmatismului în toate aceste registre ale discursului filosofic oferă o soliditate sporită teoriei sale a adevărului.

Pornind de la această convingere, voi prezenta pe rând aceste perspective asupra pragmatismului, în secțiuni diferite, pentru a ajunge doar spre final la teoria adevărului. În secțiunea finală a acestui proiect voi prezenta problema sensului în care consider că este folosit de către James termenul de „pragmatism”, clarificare ce ne ajută să surprindem o imagine mai detaliată și mai clară a concepției sale.

2. Filosofie și temperament

Lucrarea *Pragmatismul* începe cu un capitol intitulat *Dilema filosofiei moderne*, în care James prezintă situația filosofiei în epoca sa: o opoziție radicală între raționalism și empirism. Conflictul acesta dintre două mișcări filosofice este formulat de el în termenii unui conflict între temperamentele specifice celor două tipuri de filosofie. Pe două coloane el înșiră trăsăturile specifice celor două temperamente: *raționalistul* are un temperament „delicat”, „intelectualist”, „idealist”, „optimist”, „religios”, este „adept al liberului arbitru”, este „dogmatic” și „monist”; *empiristul*, are un temperament de „bădăran”, este „senzualist”, „materialist”, „pessimist”, „nereligios”, „fatalist”, „pluralist”, „sceptic” (James 2000 a, 23). Primul are o apetență pentru abstracții cel de-al doilea pentru fapte. Fiecare trăiește într-o lume limitată, creată după temperamentul său.

Referindu-se la limitele empirismului James afirmă că „lărgirea lumii materialiste” presupune „micșorarea locului pe care omul îl ocupă în ea”, presupune o „viziune deprimantă”, o lume în care superiorul este explicat prin inferior (James 2000 a, 25-26). În legătură cu limitele raționalismului, interesantă este o relatare a sa despre mărturisirea pe care

un tânăr student o făcuse într-o teză: „a trece pragul unei clase de filosofie înseamnă a se vedea constrâns să intre în relație cu un univers total diferit de cel lăsat în urmă prin alegerea acestui drum. Aceste două lumi sunt atât de străine una de cealaltă încât este imposibil să te gândești la amândouă în același timp” (James 2000 a, 28). Și adaugă faptul că prima lume este cea a percepțiilor concrete și individuale, care oferă o „multiplicitate și o vâltoare ce depășește orice imaginație”, a doua este o lume simplă, lipsită de contradicții, o construcție, o lume construită de principiile rațiunii, „cimentată de necesitățile logice”.

Fiecare din cele două mișcări este, prin urmare, limitată și excesivă: „Iată, deci, cum se formulează dilema: fatalmente separați întâlniți două părți ale sistemului pe care îl căutați. Ori aveți în fața voastră empirismul, dar un empirism inuman și nereligios; ori sunteți puși față în față cu o filosofie raționalistă, care se poate pretinde religioasă, dar care este sub limita unde ar fi posibil un contact precis cu faptele concrete, cu durerile și cu bucuriile vieții reale” (James 2000 a, 27). Soluția este, spune el „un sistem care să combine cele două lucruri la fel de necesare”. Acest sistem este, în opinia sa, concepția pragmatistă.

3. Pragmatismul ca metodă

În capitolul intitulat *Ce este pragmatismul?* din lucrarea amintită mai sus, James spune la un moment dat „...pragmatismul nu îngăduie nici o soluție particulară. Nu este decât o *metodă*. Dar triumful universal înregistrat de această metodă îl reprezintă schimbarea considerabilă în modalitatea în care se manifestă *temperamentul* în cadrul filosofiei. La fel cum observăm dispărând tipul curteanului în republică și tipul preotului ultramonden într-o țară protestantă la fel vom vedea dispându-se tipul profesorilor ultraraționaliști. Între știință și metafizică se va realiza o legătură apreciabilă; de fapt, acestea vor lucra chiar mână în mână” (James 2000 a, 41). În alt loc spune despre pragmatism că „nu are dogme, iar întreaga sa doctrină se reduce, la metoda sa” (James 2000 a, 42-43). Mai sus el caracterizează această metodă drept „o metodă care permite rezolvarea controverselor metafizice care ar putea rămâne altfel interminabile”, afirmând despre ea că „înseamnă a încerca să interpreteze fiecare concepție în funcție de consecințele sale practice” (James 2000 a, 38).

Dacă analizăm aceste fragmente și le raportăm la cele spuse mai sus nu putem să nu sesizăm câteva legături directe. În primul rând, observăm că, dacă în primul capitol al lucrării James se referă la controversa filosofică dintre raționalism și empirism, aici vorbește despre rezolvarea

controverselor metafizice care ar putea rămâne altfel interminabile prin intermediul metodei pragmatiste. De asemenea, în primul capitol vorbește despre faptul că cele două filosofii rivale sunt rezultatele a două temperamente antagonice, pe când în cel de-al doilea vorbește despre schimbarea modalității în care temperamentul se manifestă în cadrul filosofiei.

După ce prezintă modul în care funcționează în principiu metoda pragmatistă, James afirmă faptul că „nu este absolut nimic nou în pragmatism”, după care atribuie folosirea acestei metode lui Socrate, Aristotel, Locke, Berkeley, Hume ș.a.. După scurta prezentare a acestei genealogii ilustre a pragmatismului, James afirmă că acești precursori nu au utilizat metoda decât *parțial*, meritele și misiunea ei fiind recunoscute în mod deplin doar în epoca contemporană lui: „În zilele noastre s-a generalizat, s-a conștientizat misiunea universală căreia îi este predestinat și a început să aspire la un destin cuceritor. Am încredere în acest destin și sper că voi putea, în cele din urmă, să vă fac să-mi împărtășiți convingerea” (James 2000 a, 41).

Ce ar însemna însă această „misiune universală” a metodei pragmatiste? Sub ce formă s-ar manifesta această filozofie? Răspunsul lui James este că pragmatismul reprezintă o „atitudine”, o atitudine care este cea a empiriștilor, dar sub o formă mai radicală și care ridică mai puține probleme, o detașare de obiceiurile „filosofilor de profesie”, de abstracție, de soluții verbale, de teorii artificiale, de dogme, și întoarcerea spre „gândirea concretă și adecvată, spre fapte, spre acțiunea eficace” (James 2000 a, 41). Pragmatismul presupune abandonarea aceluia gen de metafizică tradițională pe care el îl aseamănă cu practicile magice, datorită încercării de a descoperi „cheia” enigmelor lumii în cuvinte, cuvinte cărora li se acorda valoare de principiu, ca „Dumnezeu”, „Rațiunea”, „Absolutul”, „Energia”. Aceste cuvinte erau, în opinia lui, considerate ca „final al cercetărilor”, punctul în care orice cercetare înceta. Alternativa pe care pragmatismul o oferă este următoarea: „Trebuie să evidențiați valoarea în bani gheață a fiecărui cuvânt; trebuie să-i atribuiți o funcție în câmpul experienței voastre. Astfel, îl considerăm mai mult decât o soluție, un program pentru o nouă obligație de îndeplinit; și, mai mult chiar, îl considerăm o reliefare a diferitelor moduri în care este posibil să se manifeste realitățile existente” (James 2000 a, 42).

Este vorba, prin urmare, despre o *schimbare de perspectivă* asupra a ceea ce înseamnă cercetarea: „...prin pragmatism, o teorie devine un instrument de cercetare, în locul unui răspuns la o enigmă sau al unei încetări a oricărei căutări. Ea ne folosește nu pentru a ne odihni, ci pentru a înainta și ne permite la timpul oportun, refacerea lumii. Toate

teoriile noastre erau stereotipe, pragmatismul le oferă suplețea ce nu au avut-o niciodată și le pune în mișcare” (James 2000 a, 42). După cum observăm, este exprimată aici, în mod explicit, o poziție instrumentalistă și failibilistă.

James subliniază afinitățile pe care pragmatismul le are cu pozitivismul, prin disprețul față de problemele fără semnificație și abstracțiile metafizice, cu nominalismul, prin permanentul apel la fapte particulare, și cu utilitarismul, prin importanța conferită laturii practice. Însă, el insistă asupra faptului că pragmatismul nu aderă la nici o soluție particulară, că nu are dogme și că întreaga sa doctrină se reduce la metoda sa.

În continuare el preia comparația pe care pragmatistul italian Papini o făcea între pragmatism și coridorul unui hotel: „...pragmatismul ocupă în mijlocul teoriilor noastre poziția unui coridor. Numeroase camere dau în coridor. În prima întâlnim un om elaborând un tratat despre ateism; în cea de alături, o persoană rugându-se în genunchi pentru a dobândi credință și curaj; în a treia, un chimist; în următoarea un filosof redactându-și sistemul de metafizică idealistă; în același timp, în a cincea cameră, un individ care încearcă să demonstreze imposibilitatea metafizicii. Totuși fiecare din acești oameni folosesc coridorul; toți trebuie să-l utilizeze pentru a intra în cameră, apoi pentru a ieși” (James 2000 a, 43). În continuarea acestui fragment, ca o concluzie la prezentarea sa cu privire la metoda pragmatistă, James spune că aceasta rezidă într-o *atitudine*, într-o *orientare* care constă în întoarcerea privirilor de la tot ceea ce reprezintă lucru prim, principiu prim, categorie, necesitate presupusă, *spre lucrurile ultime, spre rezultate, consecințe, fapte*.

Rezumând cele prezentate în această secțiune putem spune următoarele: pragmatismul apare ca metodă folosită în filozofie încă din antichitate, folosire care a rămas însă parțială până la epoca contemporană lui James. Ea folosește la rezolvarea disputelor metafizice și constă cercetarea consecințelor practice ale tezelor opuse. Este o metodă ce presupune schimbarea perspectivei asupra conceptelor și teoriilor noastre prin abandonarea viziunii reprezentationaliste și adoptarea unei viziuni instrumentaliste asupra acestora. Perspectiva aceasta instrumentalistă și failibilistă face ca pragmatismul să nu aibă o doctrină, să respingă dogmele și răspunsurile „definitive”. „Domeniul” pe care pragmatismul și-l rezervă este cel al rezultatelor practice, al faptelor experimentabile. Însă acest „domeniu” este, în opinia lui, unul pe care nici o concepție filosofică, științifică, teologică sau de alt gen nu-l poate evita. Este un „coridor” pe care toți sunt nevoiți să treacă, este un teren comun tuturor. Prin raportare la acest domeniu al consecințelor practice pe care le au își

dobândesc toate aceste genuri de teorii semnificație reală. De aceea, pe acest teren, prin compararea consecințelor lor practice, este posibilă depășirea controverselor precum și „legătura dintre metafizică și știință” pe care o anunță el.

4. O teorie a semnificației

În studiul *Concepte filosofice și rezultate practice*, James vorbește despre modul în care înțelege să preia concepția lui Peirce cu privire la semnificația conceptelor și enunțurilor noastre. Astfel, el afirmă că principiul lui Peirce trebuie „exprimat mai pe larg” decât îl exprimă acesta, după care îl formulează în felul următor: „...înțelesul util al oricărei propoziții filosofice poate totdeauna fi redus la o anumită consecință în experiența noastră practică viitoare, fie ea activă sau pasivă; aspectul central rezidând mai mult în faptul că experiența trebuie să fie particulară, decât în faptul că aceasta trebuie să fie activă” (James 2000 d, 154).

În opinia sa, importanța acestui principiu este pusă în evidență cel mai bine prin folosirea lui în soluționarea disputelor filosofice. Astfel, el ia în considerare situația în care există două definiții filosofice diferite, sau propoziții sau maxime, care par să se contrazică. Cu ajutorul principiului enunțat mai sus se poate decide dacă contradicția este reală sau aparentă: „Dacă, presupunând adevărul uneia, nu putem prevedea nicio consecință practică imaginabilă pentru nimeni în nici un loc sau timp, care să fie diferită de ceea ce ați prevedea dacă ați fi presupus adevărul celeilalte, atunci diferența dintre cele două propoziții nu mai este nici un fel de diferență, este doar o diferență verbală, specioasă, care nu merită disputa în continuare. Ambele formule înseamnă fundamental unul și același lucru, cu toate că ele pot spune acest lucru în cuvinte diferite” (James, 2000 d, 155).

Țin să atrag atenția asupra faptului că James folosește formula de „consecință practică *imaginabilă*”. Nu este vorba deci despre consecințe realizate, actuale, pe baza cărora să decidem *a posteriori* că o anumită concepție are sau nu semnificație. Nu este vorba nici despre consecințe iminente sau realizabile în viitorul relativ apropiat. Trebuie să reținem și faptul că, pentru James, concepțiile lipsite de semnificație trebuie să nu aibă consecințe practice imaginabile „în nici un loc sau timp”. „Aria” conceptiilor cu semnificație este, prin urmare, destul de vastă.

James nu folosește însă termenul de „semnificație” doar în accepțiunea sa tehnic-filosofică. În opinia mea, el glisează foarte ușor de la

acest înțeles tehnic al termenului către înțelesul mai comun de „importantă” „relevantă” sau chiar „valoare”. Interesante din acest punct de vedere sunt analizele conceptelor de „Dumnezeu”, „scop” și „liber arbitru” din capitolul intitulat *Trei probleme metafizice* al lucrării „Pragmatismul”.

Spre exemplu, James analizează conceptul de „liber arbitru” și opoziția dintre concepția partizanilor acestui concept și cea a adversarilor lui determinați. La un moment dat însă, James afirmă că liberul arbitru a fost la fel interpretat și de către partizanii săi, și de către adversari, ambele tabere folosind conceptul acesta în controversa morală dintre ele cu privire la „imputabilitatea” și „responsabilitatea” actelor ființei umane. Și partizanii și adversarii conceptului de „liber arbitru” îl înțelegeau, în opinia lui James, ca pe o capacitate de a produce „un lucru nou ce vrea să se imprime deasupra trecutului fără ca acesta să fie implicat” (James 2000 a, 71).

Această viziune împinge însă ambele concepții într-o aporie: partizanii liberului arbitru consideră capacitatea de a introduce noul ca fiind singura bază a responsabilității, însă determinații le răspund că, dacă această noutate ar fi absolută, neavând de-a face cu Sinele anterior al persoanei, apărând *ex nihilo*, impunându-i-se deci, persoana respectivă nu ar putea fi responsabilă pentru acel act; determinații consideră că nu este posibil actul liber, însă adepții liberului arbitru le răspund afirmând că, dacă lucrurile se desfășoară în mod necesar, persoana nu poate fi responsabilă de actele sale fiind lipsită de opțiuni. Această situație în care „ambele doctrine sunt considerate absurde în ochii dușmanilor lor” este îndreptată de James împotriva amândurora, el caracterizând toată această controversă drept o „tristă ficțiune”.

Prin contrast cu aceste viziuni, concepția pragmatistă nu spune altceva decât aceasta: „Dacă cineva face fapte bune îl vom lauda; dacă săvârșește fapte rele, îl vom pedepsi, independent de toate teoriile noastre asupra întrebării dacă actele sale rezultă din ceea ce era înaintea lui sau sunt absolut noi” (James 2000 a, 72). O asemenea viziune nu mai cade, crede el, în aporie. Pentru pragmatism doctrina liberului arbitru capătă sens pentru că este o „doctrină favorabilă”, o doctrină „plină de promisiuni”, este „reconfortantă”. În acest sens James afirmă: „Pentru pragmatism, liberul arbitru semnifică apariția anumitor lucruri noi în lume, semnifică dreptul de a ne aștepta ca, în elementele sale cele mai profunde, precum și în cele de suprafață, viitorul să nu se repete identic, să nu imite trecutul” (James 2000 a, 72).

Situația este aceeași și cu celelalte concepte: „Dumnezeu”, „Spirit” sau „Scop”. Ele au o semnificație pentru că sunt importante pentru noi, au valoare, au relevanță pentru acțiunile noastre, pentru că, spune

James „viitorul, așa cum îl concepem prin experiență, nu ne oferă un sentiment de securitate; deoarece avem nevoie să fie garantat de un principiu superior” (James 2000 a, 73).

Aș atrage atenția asupra acestei duble nuanțe a termenului de „semnificație”:

1) o concepție are semnificație dacă are consecințe practic imaginabile în orice timp sau loc;

2) o concepție are semnificație dacă este utilă, importantă, relevantă, favorabilă, reconfortantă, plină de promisiuni, bună.

Dacă analizăm atent cele două sensuri observăm, ceva aparent straniu: ele nu se suprapun. Primul sens îl poate conține pe cel de-al doilea, dar nu este identic cu el. A avea consecințe practic imaginabile presupune două posibilități: a avea consecințe bune, favorabile, sau a avea consecințe rele, dăunătoare. Interesant este faptul că James exclude a doua posibilitate. Astfel, când discută concepția pragmatistă asupra „liberului arbitru” el spune că, dacă lumea ar fi perfectă, singura libertate ar fi „libertatea de a fi mai rău”. Însă, el se întreabă retoric – „ce nebun ar susține această libertate?”, după care adaugă: „Bineînțeles că singura *posibilitate* pe care o putem rațional revendica este posibilitatea lucrurilor de a deveni mai *bune*” (James 2000 a, 73). Prin urmare el *identifică în mod intenționat cele două sensuri* prin luarea în considerare a unui comandament de tip moral: de excludere a răului, a dăunătorului. După cum vom vedea această identificare reprezintă o constantă a concepției sale, având consecințe interesante asupra tezelor sale.

5. O teorie instrumentalistă și antireprezentationalistă

După cum subliniat mai sus James prezintă concepția pragmatistă drept o concepție antireprezentationalistă și instrumentalistă. În continuarea capitolului *Ce este pragmatismul?*, James critică viziunea tradițională conform căreia uniformitățile matematice, logice și fizice reprezintă însăși legile prescrise de Dumnezeu naturii, prezentând-o cu ironie astfel: „El impunea planetelor legile lui Kepler; a pus viteza în proporție directă cu timpul pentru căderea corpurilor; a stabilit legea sinusului ce controlează refracția luminii; a constituit clasele, ordinele, familiile și genurile pentru plante și animale, hotărând distanța care trebuie să le despartă; în sfârșit a conceput toate arhetipurile lucrurilor, cu toate variațiile lor prestabilite; iar atunci când reușim să întâlnim una din aceste minunate instituiții divine, cunoaștem literalmente și intențiile sale proprii, ca să spunem așa, gândirea lui Dumnezeu!” (James 2000 a, 44).

O formulare clară a poziției antireprezentationaliste o găsim și în capitolul intitulat *Pragmatismul și bunul simț*, din aceeași lucrare. Astfel el afirmă la un moment dat: „Orice concepție despre adevăr pare dificil de înțeles atunci când presupunem, asemenea tuturor, din instinct, fără reflecție, că ea constă, pentru spirit, într-un fel de duplicat, de transcriere pur și simplu a unei realități oferite ca atare” (James 2000 a, 105).

Împotriva acestei viziuni el susține ideea că „majoritatea legilor, dacă nu chiar toate, sunt doar aproximări”, că „nici o teorie nu este reproducerea absolută a realității” că „fiecare este utilă dintr-un anumit punct de vedere” și că „ele nu sunt decât un limbaj inventat de om, o scenografie conceptuală, un sistem de semne prescurtate prin care să simbolizăm observațiile asupra naturii”. Astfel, invocând concepțiile lui Dewey și Schiller el afirmă: „ideile noastre, ce, de altfel, fac parte din experiența noastră și nu sunt nimic în afara ei, devin adevărate în măsura în care ne ajută să intrăm în relație, într-un mod satisfăcător cu alte părți ale experienței noastre și să le simplificăm...” (James 2000 a, 44). În opinia sa, ideile trebuie să ne folosească „pe postură de animal de tracțiune”, trebuie să putem crea cu ajutorul lor „o legătură mulțumitoare între lucruri”, trebuie să funcționeze oferindu-ne o siguranță perfectă, să ne ușureze munca și să ne micșoreze efortul. Ea este „adevărată doar cu titlul de *instrument*”. În capitolul *Pragmatismul și bunul simț* această idee este afirmată astfel: „În toate concepțiile noastre trebuie să vedem ceea ce germanii numesc *Denkmittel*, instrument în serviciul gândirii, mijloc ce permite operarea rațională asupra faptelor” (James 2000 a, 95).

O perspectivă interesantă asupra atitudinii antireprezentationaliste a pragmatistilor este oferită de către Gerard Stan în articolul *Truth and the critique of representation*. O invoc aici pentru că, în opinia mea, ea poate fi identificată ca atare și în viziunea lui James prezentată mai sus și, în plus, ea ne oferă posibilitatea unei mai bune și mai riguroase analize a antireprezentationalismului său. Astfel, Gerard Stan vorbește despre faptul că principiul antireprezentationalismului subsumează trei tipuri de argumente: ontologice, epistemice și semantice. Primul tip de argumente afirmă că teza existenței unei realități externe este o dogmă metafizică pentru că realitatea rămâne de nepătruns, iar ideea stabilirii unei corespondențe între enunțurile noastre și realitate este de nesușținut. Așa cum observăm din cele prezentate mai sus, argumente de acest tip sunt prezente la modul explicit în lucrările lui James, în special în prezentarea tezelor sale antimetafizice.

Argumentele epistemice spun că mintea umană prin intermediul structurilor sale cognitive nu poate să reflecte lumea externă într-o

manieră adecvată pentru că între aceste două registre, cel cognitiv și cel ontic, există o diferență fundamentală. Ideea aceasta este redată într-adevăr și de James în expunerea viziunii sale instrumentaliste și antireprezentationaliste: el susține că ideile noastre sunt doar „animale de tracțiune”, instrumente în serviciul gândirii, iar nu copii fidele ale realității.

Argumentele semantice susțin o poziție similară însă în legătură cu conceptele și enunțurile noastre: la rândul lor aceste sunt instrumente utile și nimic mai mult. Alegerea unui vocabular sau a altuia nu se face pe considerente de corectitudine, ci de valoare practică (Stan 2011, 255-256). La rândul lor, acest gen de argumente sunt identificabile în cadrul concepției lui James, în special în tezele referitoare la semnificație prezentate în secțiunea anterioară. În final, menționez și faptul că, așa cum remarcă Gerard Stan, cele trei tipuri de argumente nu trebuie percepute ca fiind trei categorii distincte de, ci aspecte diferite ale unei comune atitudini filosofice: oricare tip de argumente poate fi perceput ca fiind în legătură directă cu celelalte două. Fiecare reprezintă o instanțiere a atitudinii antireprezentationaliste într-un domeniu diferit. Mai mult, autorul invocă susținerea că fiecare tip de argumente poate fi considerat ca fiind o consecință a celorlalte două (Stan 2011, 256).

6. Holism și principiu al conservatorismului

Analizând situația schimbării de opinie la un individ, James caracterizează pragmatismul în termenii a ceea ce astăzi numim o *teorie holistă* susținută de principiul epistemologic al conservatorismului. Astfel, în opinia sa, situația schimbării de opinie se prezintă în felul următor: Individul posedă deja un ansamblu de opinii. La un moment dat intervine o experiență care le pune la îndoială. De exemplu cineva contrazice aceste opinii, el însuși își dă seama că opiniile sale se contrazic sau acestea nu îi mai satisfac dorințele. Această contradicție determină o stare de nemulțumire pentru a cărei depășire este necesară modificarea opiniilor anterioare.

Filosoful american insistă însă că această modificare este efectuată respectându-se principiul conservatorismului: „Pentru a depăși impasul, își modifică opiniile anterioare. Totuși le sacrifică cel mai puțin posibil, căci suntem extrem de conservatori când vine vorba despre credințe! Prin urmare, încearcă să-și schimbe o anumită opinie, apoi alta – rezistența lor fiind foarte variabilă –, până în clipa când o idee nouă se poate greșa pe cele vechi, cu cel mai mic deranj pentru acestea; această idee formează un fericit și comod liant între experiența actuală și experiența trecută, continuându-se, așadar, una prin cealaltă” (James 2000 a, 45).

O exprimare mai clară a tezei tezei holiste o regăsim în capitolul *Pragmatismul și bunul simț*, în următoarea sa afirmație: „Cu ce să începem? De obicei prin construirea unui sistem de concepte pe care le plasăm, le dispunem în serii sau între care stabilim legături intelectuale. Apoi utilizăm acest sistem, ca formă de echilibru, pentru a aprecia zilnic impresiile ce apar. Atacarea pentru o impresie a unui loc în sistemul de concepte înseamnă conferirea « inteligibilității »” (James 2000 a, 95-96).

De asemenea, în alt loc el vorbește despre „realizarea mariajului dintre o experiență nouă cu anumite elemente ale experienței anterioare”, afirmând că, pentru o idee, adevărul „desemnează pentru o idee doar faptul de a împlini acest fel de funcție matrimonială” (James 2000 a, 48). Asupra holismului lui James insistă și Hilary Putnam în lucrarea *Pragmatism* însă el îi dă un sens mai larg decât cel conturat aici. Voi reveni asupra analizei sale în ultima secțiune a articolului.

7. Raportul dintre lumea faptelor și lumea ideilor abstracte

Capitolul intitulat *Unu și multiplu* din lucrarea *Pragmatismul* începe cu problema relației dintre ideile abstracte și faptele sensibile. Pentru exprimarea acestei relații, James preia din optică conceptul de „reflexie totală”. El oferă următorul exemplu: Să considerăm situația când ridicăm un pahar de apă puțin mai sus de ochii noștri și ne fixăm privirile pe suprafața de apă, traversând masa lichidă, sau când ne uităm de-a lungul geamului plat al unui acvariu. Privind astfel vom vedea reflectarea, extraordinar de strălucitoare, a unei lumânări sau alt obiect luminos aflat de cealaltă parte a recipientului. În acest caz nici o rază nu depășește suprafața apei iar fiecare rază este trimisă integral până la ultimul strat de apă.

James folosește acest fenomen pentru a reda relația dintre ideile abstracte și faptele sensibile:

„...considerați că apa reprezintă lumea faptelor sensibile și că aerul reprezintă lumea ideilor abstracte. Bineînțeles, aceste două lumi sunt ambele reale și acționează una asupra celeilalte; dar acțiunea se exercită la limita unde se întâlnesc; mediul în care există ființe vii și în care se produc evenimentele pentru noi, este apa! Ne asemănăm peștilor ce înoată în oceanul simțurilor, ocean ce limitează imediat, pe deasupra elementul superior, dar rămâne la fel de neputincios în a-l respira sau penetra. Totuși, ne luăm oxigenul din acest element. În plus nu încetăm nicicând să îl atingem în diferite puncte: iar de fiecare dată când îl atingem nu ne întoarcem doar de la suprafață spre adânc, ci ne reîmprospătam energia și primim un impuls nou ce determină direcția

cursului nostru. Ideile abstracte, simbolizate aici prin aer, ne sunt indispensabile pentru viață; dar ele însele, ideile, ne sunt oarecum de nerespirat, iar întreaga lor acțiune se reduce la a ne imprima o nouă direcție” (James 2000 a, 76).

Regăsim aici de fapt o expunere ceva mai detaliată a tezei holiste: razele care sunt trimise integral în stratul de apă sau contactul care se realizează între cele două medii doar la limita dintre ele, ambele de redau, în mod simbolic, conexiunea intimă existentă în cadrul sistemului de cunoștințe, faptul că fiecare cunoștință are semnificație doar prin raportare la ansamblu.

Însă, comparația de mai sus, mai vorbește și despre alt lucru: despre faptul că lumea care ne este nouă „naturală”, lumea în care putem „respira”, lumea în care ne mișcăm în mod obișnuit este lumea faptelor sensibile. Lumea ideilor abstracte are rolul de a ne impulsiona, de a ne reîmprospăta energia, determinând totodată cursul pe care îl va lua viața noastră în lumea sensibilă. Nu putem însă să trăim în lumea abstracțiilor cum nu pot trăi peștii în afara apei, deși din această lume le vine oxigenul care le asigură viața. Ambele lumi sunt la fel de reale, însă doar una din ele ne este naturală.

8. Perspectiva pluralistă și bunul simț

În capitolul intitulat *Unu și multiplu*, James analizează această tradițională problemă a filosofiei aplicându-le metoda pragmatistă a cercetării consecințelor practice ale fiecărei teze. Astfel, el afirmă că teza unității lumii are semnificație din punct de vedere pragmatist doar dacă găsim anumite tipuri de unitate care au valoare practică pentru noi. Și enumeră în acest sens: unitatea în sens de continuitate, unitatea ca posibilitate a părților lumii de a acționa și reacționa unele asupra celorlalte, unitatea cauzală, unitatea genului, unitatea estetică. Însă nici una din aceste variante nu poate fi susținută la modul absolut: „...este subînțeles că principiile în vigoare din domeniul pragmatismului nu ne dau dreptul să cerem dinainte, din nici o perspectivă, unitatea absolută” (James 2000 a, 86).

Experiența noastră nu ne permite, în opinia sa, susținerea unei asemenea teze, astfel încât pragmatismul trebuie să se alăture poziției pluraliste: „În așteptarea momentului în care experiența ne va permite verificarea definitivă a felului în care balanța înclină pentru unirea sau dezbinarea din lucruri, evident că pragmatismul se alătură pluralismului” (James 2000 a, 91). Este o teză a „pluralismului noetic” pe care el o opune tezei „unității noetice” a lumii conform căreia există un subiect unic al

gândirii reprezentat de Absolut care cunoaște lumea și, conform modului în care o cunoaște, lumea aceasta nu are decât un scop unic, formează un sistem unic, povestește o singură istorie. Această teză este negată de perspectiva pragmatistă, pentru care lumea nu este și probabil nu va fi cunoscută niciodată în acest mod.

În acest sens, în capitolul *Pragmatismul și bunul simț*, James vorbește despre concepția „pluralismului noetic” conform căreia „în cel mai vast câmp de cunoștințe ce a fost sau va putea fi vreodată, ignoranța nu încetează și nu va înceta să ocupe un loc, fiindcă ceva va fi mereu de neînțeles” (James 2000 a, 93). Însă, după cum subliniază James, este un pluralism al bunului simț: „Astfel rămânem în acest univers al bunului simț, unde observăm lucrurile în parte unite în parte separate” (James 2000 a, 91).

Dacă ne raportăm la afirmațiile cu care am încheiat secțiunea anterioară, afirmații conform cărora lumea faptelor sensibile reprezintă lumea noastră „naturală”, există posibilitatea de a le interpreta într-un asemenea mod încât să-i atribuim lui James o implicată perspectivă de tip reprezentationalist, care să intre în contradicție cu afirmațiile sale expres antirepresentationaliste: Dacă faptele sensibile ne parvin în mod natural prin intermediul simțurilor și dacă acestea sunt organizate în mod natural într-o lume a bunului simț, comună tuturor oamenilor din toate timpurile, atunci putem spune că această lume reprezintă modelul pe care orice teorie a noastră trebuie până la urmă să-l reprezinte. Nu este însă acesta cazul în teoria lui James.

În capitolul menționat mai sus el propune o teorie interesantă cu privire la lumea bunului simț. Este o teorie de tip kantian asupra experienței conform căreia datele oferite de simțuri nu reprezintă altceva decât un „cumul de fenomene”, o „rapsodie de percepții”, o diversitate în care rațiunea trebuie să introducă unitate. Pentru aceasta este nevoie de „construirea unui sistem de concepte pe care le plasăm, la dispoziție în serii sau între care stabilim legături intelectuale” (James 2000 a, 95).

Aș atrage atenția asupra faptului că James vorbește despre „construirea unui sistem de concepte” și de „stabilirea de legături intelectuale” formule care exprimă în mod clar caracterul artificial, instrumental al acestui sistem de concepte. Acest lucru devine evident pe măsură ce argumentația sa înaintează. Astfel, mai întâi, concentrându-se asupra sistemului de concepte reprezentat de „repertoriul simțurilor”, el îl consideră a fi „un exemplu” de astfel de sistem, vorbind la un moment dat și despre utilitatea deosebită a „repertoriilor paralele” din matematică și logică ce se substituie vechilor sisteme de clasificare. Prezentând lista celor mai

importante concepte ale bunului simț, în care sunt cuprinse conceptele de „lucru”, „identic sau diferentă”, „gen”, „corp”, „timp”, „spațiu”, „subiecte și atribute”, „influență cauzală”, „imaginar” și „real”, el afirmă ca acestea reprezintă, *instrumente intelectuale descoperite în timpuri imemoriale de către oameni de geniu*:

„Dar acum să ne întoarcem în trecut și să analizăm cum categoriile bunului simț au reușit să-și impună supremația. Nu avem nici un motiv să credem că ele au fost obligate să urmeze același drum ce a adus recent un triumf concepțiilor lui Democrit, Berkeley, Darwin, cu alte cuvinte ele au fost probabil niște fericite *descoperiri* făcute în perioada preistorică de oameni de geniu, ale căror nume au dispărut în întunericul antichității; este probabil că au fost verificate prin fapte ale experienței imediate la care aceste categorii se adaptează repede, că s-au *propagat* prin exterior de la un fapt la altul, trecând de la un om la altul, atât de bine, încât au devenit fundamentul limbajului și este imposibil astăzi să gândim fără efort altfel decât prin ele” (James 2000 a, 100).

Vedem afirmată aici o teorie a experienței care este construită de organizarea datelor empirice, organizare care nu este făcută cu ajutorul categoriilor a priori, ci cu ajutorul unor *categorii cu statut ipotetic și cu rol instrumental*.

Referindu-se la acest proces de constituire a lumii bunului simț, James îl consideră a fi un prim stadiu în evoluția cunoașterii. O veritabilă dezvoltare a cunoașterii presupune, în opinia sa, depășirea stadiului bunului simț și accesarea la stadiile superioare ale „spiritului critic” și „spiritului științific”. Spiritul critic de factură filosofică nu se mulțumește cu termenii prea naivi ai bunului simț și „*intercalează* în miezul senzațiilor noastre lucrurile permanente”, iar spiritul științific procedează invers: își *expulzează*, își *extrapolează* principalele sale calități: atomii, eterul, câmpurile magnetice etc.. Și știința și filosofia „*îndepărtează* limitele” bunului simț : „Știința se opune realismului naiv, calitățile « secundare » pierd contactul cu realitatea; doar calitățile « prime » subzistă. Filosofia critică introduce o bulversare generală: toate categoriile bunului simț, de la prima până la ultima, încetează să reprezinte ceea ce putem numi *ființă*, reprezentând doar expedienții gândirii umane, artificiile necesare pentru a înlătura confuzia în care o aruncă trecerea iremediabilă a senzațiilor” (James 2000 a, 102).

Însă aceste contribuții ale științei și filosofiei sunt însoțite de neajunsuri evidente. Astfel, el remarcă faptul că, deși știința a făcut să crească foarte mult puterea de acțiune a omului, ne putem întreba dacă nu

cumva „*ființa* însăși a omului nu a fost distrusă de această putere”, dacă nu cumva omul nu va putea să se înece în mijlocul bogățiilor sale, asemenea copilului care se îneacă în baie după ce a deschis robinetul și nu poate să-l mai închidă pentru a opri curgerea apei. În ce privește spiritul critic el afirmă că aceasta „înaintează mai mult decât stadiul științific prin negațiile sale; de aceea nu adaugă nimic puterii noastre în domeniul acțiunii practice” (James 2000 a, 103). Cu alte cuvinte știința este criticată datorită unei *premise de natură morală* ce vizează posibilele ei consecințe practice negative, iar filosofia este criticată datorită lipsei de consecințe practice. Regăsim, prin urmare, din nou, *cele două nuanțe ale termenului de semnificație* pe care le-am remarcat în secțiunea dedicată acestei probleme.

Datorită acestor limite, James se vede nevoit a afirma că se poate spune care stadiu „prezintă mai mult adevăr decât celelalte”. Deși înclină mai mult spre bunul simț, pentru că el a adus consolidarea și a deschis drumul impunându-se întregului limbaj, și științei, datorită puterii de acțiune pe care o oferă, va declara în cele din urmă: „...este imposibil să ne pronunțăm între aceste trei tipuri de concepții și să proclamăm cu glas răsunător care este cea adevărată în sine. (...) Pentru o anumită sferă a vieții, bunul simț va fi *preferabil*; pentru altul – știința; pentru un al treilea – filosofia; dar care este cel mai *adevărat* în sensul absolut al cuvântului? Numai Dumnezeu știe” (James 2000 a, 104). După acest fragment, revine ca o soluție teza instrumentalistă și antireprezentationalistă, care susține că teoriile noastre au un caracter „instrumental”, că sunt pentru gândirea noastră mai curând procedee prin care *ne adaptăm la realitate*”.

9. O teorie a adevărului

Ajungem astfel, în sfârșit, la teoria adevărului. Așa cum am afirmat în secțiunea introductivă, după acest „ocol” cred că avem un mare avantaj: vom putea să asociem fiecare afirmație importantă a lui James cu privire la adevăr, cu unul din aspectele teoriei pragmatiste puse în evidență în secțiunile de mai sus. Acest lucru ne va ajuta pe de-o parte să nu mai insistăm asupra fiecăruia din aceste aspecte, ci să trimitem direct la secțiunea respectivă, și, pe de altă parte, ne va permite să diminuăm confuzia în care ne aruncă simpla lectură a capitolului dedicat adevărului. Cred că, în acest fel, aparenta imprecizie a lui James este înlăturată și coerența teoriei sale este redată, fiecare afirmație găsindu-și rostul ei.

În studiul intitulat *Concepția pragmatismului asupra adevărului*, James expune această concepție raportând-o în permanență la ceea ce el

numește „concepția intelectualistă”. El începe prin a afirma că și atât în concepția pragmatistă cât și în cea intelectualistă, adevărul reprezintă o *proprietate a ideilor noastre* și anume „*acordul acestora cu realitatea*” (James 2000 b, 170). Dacă ambele tabere acceptă această definiție formală, ele se despart, în opinia sa, în înțelegerea a ceea ce înseamnă termenii de „acord” și „realitate”. Pe aceste două probleme se structurează întregul studiu.

James începe discuția cu privire la termenul de acord oferind un exemplu din care rezultă insuficiența sensului în care intelectualiștii folosesc termenul de „acord”. În opinia sa, aceștia înțeleg prin „a fi în acord cu realitatea”, faptul de a „copia realitatea”. El ia ca exemplu ideea că „Obiectul de pe perete este un ceas”, arătând că, dacă ne gândim la cadranul acestuia sau la alte părți vizibile, putem afirma într-adevăr că ideea noastră reprezintă o copie a acestuia. Dacă însă ne referim la mecanismul său, la elasticitatea arcului său, la funcția de măsurare a timpului, este greu de spus că avem de-a face cu copierea unei realități. Astfel James spune: „Observați că este o problemă aici. În cazul în care ideile noastre nu-și pot copia precis obiectul, ce înseamnă acord cu acel obiect?” (James 2000 b, 171). Prin urmare, această concepție a intelectualiștilor, conform căreia adevărul unei idei constă în calitatea ei de copie a unei realități, provine din ceea ce el consideră a fi „*asumpția fundamentală*” a intelectualiștilor: „...adevărul înseamnă esențialmente o relație statică, inertă. Când ai ideea ta adevărată despre orice, probleme este încheiată. Ești în posesie; știi ; ți-ai împlinit destinul ca gânditor” (James 2000 b, 171).

Foarte interesant este modul în care James introduce alternativa pragmatistă. Astfel, el spune: „Pe de altă parte pragmatismul pune întrebarea sa obișnuită: Admițând că o idee sau o credință este adevărată, ce importanță concretă va avea în viața cotidiană a cuiva faptul că ea este adevărată? Ce experiențe ar fi diferite dacă credința ar fi falsă? Pe scurt, care este valoarea-*cash* a adevărului în termenii experienței?”. Iar răspunsul la aceste întrebări este următorul: „Ideile adevărate sunt acelea pe care le putem asimila, valida, corobora și verifica. Ideile false sunt cele cu care nu putem face acest lucru. Acesta este diferența practică pentru noi între a avea idei adevărate sau idei false; acesta este, prin urmare, înțelesul adevărului, căci adevărul este cunoscut numai în acest fel” (James 2000 b, 172).

Observăm din acest fragment faptul că însuși adevărului îi este aplicată „metoda pragmatistă”, întrebarea obișnuită a acestuia. Se vorbește de asemenea despre „*înțelesul adevărului*”, ca dovadă că teoria pragmatică a semnificației îi este aplicată și acestui concept. Cred că este

semnificativ și faptul că *ideile adevărate și cele false sunt dispuse într-o opoziție* căutându-se „*diferența practică*” dintre ele. Este ca și cum am avea de-a face cu controversa dintre două teze și am vrea să sesizăm diferența reală dintre ele. Este vorba deci și despre intervenția pragmatismului ca „metodă de rezolvare a controverselor filosofice”, despre care am discutat în primele două secțiuni.

Alternativa pragmatistă la asumția fundamentală a intelectualismului este următoarea: „Adevărul unei idei nu este o proprietate stagnantă, inerentă ei. Adevărul i *se întâmplă* unei idei. Ea *devine* adevărată, este *făcută* adevărată de evenimente. Veritatea ei este în fapt un eveniment, un proces anume, procesul verificării de sine, *verificarea* sa. Validitatea sa este procesul *validării* sale” (James 2000 b, 172). Observăm aici reexprimată poziția sa failibilistă și instrumentalistă. Această exprimare devine mai clară în afirmația următoare: „Să încep prin a vă reaminti faptul că a avea gânduri adevărate înseamnă, oriunde, a avea instrumente inestimabile de acțiune; și că datorită noastră de a dobândi adevărul, departe de a fi o comandă nescrisă venită din cer ori o „acrobație” autoimpusă de intelectul nostru, poate să se justifice prin excelente rațiuni practice” (James 2000 b, 172). Un aspect care trebuie subliniat pentru primul din aceste citate, pe lângă teza instrumentalistă, este ideea că adevărul este făcut în procesul verificării sale. Prin termenul de „verificare” este explicat de fapt termenul de „acord” prezent în formula redată la început. Ce înseamnă însă noțiunea de *acord ca verificare* ? Este clar că nu poate însemna comparația cu o realitate-model.

James afirmă, în primul rând, că adevărul nu reprezintă un scop în sine ci „un mijloc preliminar spre alte satisfacții vitale”. *Adevărul este deci necesar vieții* fiind prin aceasta o „datorie umană primară”. Semnele adevărului se văd în viața de toate zilele, în lumea noastră „naturală” a faptelor sensibile și a bunului simț. Experiența aceasta care ne permite să supraviețuim și să trăim în modul în care o facem acum se datorează sistemului de adevăruri pe care îl avem. Este vorba însă, după cum spuneam, despre un sistem ce nu are decât statut instrumental, este o experiență construită nu una naturală. În acest sens, cred eu, trebuie înțeleasă următoarea afirmație cu privire la adevăr: „...ceva esențial legat de felul în care un moment din experiență ne poate conduce spre alte momente, spre care merită să fim conduși” (James 2000 b, 173).

Exemplul pe care îl dă el este următorul: ne-am rătăcit într-o pădure și găsim o potecă. Îmi formează credința că dacă o voi urma voi ajunge la o casă și astfel voi fi salvat. Dacă credința mea este adevărată voi vedea la capătul potecii apărând casa cu pricina. Cum spune la un

moment dat James: „Apariția obiectului reprezintă verificarea semnificației. Adevărul, în aceste cazuri, neînsemnând decât verificare finală, este în mod manifest incompatibil cu o atitudine nestatornică din partea noastră”.

Pentru ce este semnificativ exemplul lui James? În opinia mea, cel mai important aspect asupra căruia atrage atenția acest exemplu este *starea de ignoranță* în care se găsește cel care caută să verifice adevărul credințelor sale și *necesitatea de a aștepta apariția obiectului* în experiență înainte de a decreta că o credință este adevărată. În felul acesta adevărul este esențial legat de modul în care o experiență conduce către altă experiență către care merită să fim conduși. Să ne imaginăm că am fi primii oameni care, rătăciți fiind, găsesc o potecă, o urmează sperând în salvare și să admitem că acest lucru (salvarea) se întâmplă. Avem experiența anterioară a oamenilor respectivi, din care credința că poteca aceea duce spre salvare lipsea, și avem experiența ulterioară a aceluiași oameni care cuprinde și credința respectivă. Ce a determinat această modificare? Nimic altceva decât apariția obiectului salvator (casa). Fără aceasta experiența ulterioară nu ar fi existat. Ea nu putea fi creată doar pe baza datelor existente în experiența anterioară.

Întâlnim aici, cred eu, teza „*pluralismului noetic*” (a perenității ignoranței) la care am făcut referire mai sus. Acesta este sensul adevărului ca verificare și doar în acest sens putem spune că primul stadiu al experienței ne-a condus către cel de-al doilea. În acest sens spunea James că: „A fi de acord”, în cel mai larg sens, cu o realitate *nu poate să însemne decât a fi condus (guided) direct către ea sau în împrejmuirile ei, sau a fi pus într-un asemenea contact funcțional cu ea încât să o mânuiești, pe ea sau ceva legat de ea, mai bine decât dacă nu ai fi de acord cu ea*. Mai bine fie intelectual, fie practic!” (James 2000 b, 177).

Aș mai remarca, cu privire la acest exemplu și la comentariile lui James asupra lui, faptul că el glisează din nou către acest „*mai bine*” *teoretic sau practic*. La ce se referă el oare când folosește acest concept de „*mai bine*”? *De ce nu ne pot servi și ideile false?* Este vorba în opinia mea despre un reper, un *semn al adevărului*. Observăm că aici vorbește despre o mai bună *mânuire* ca reper al adevărului! În exemplul analizat *supraviețuirea* juca același rol. Într-un citat redat mai sus ideile adevărate erau prezentate ca cele pe care „le putem asimila, valida, corobora și verifica”.

Interesant este însă și modul în care continuă acest citat: „Ideile false sunt cele cu care nu putem face acest lucru”. Fraza aceasta constituie în opinia mea o *veritabilă definiție formală a falsului*, după cum cea care o precede este o *veritabilă definiție formală a adevărului*. Ideile false nu au cum să ne ajute să mânuim mai bine realitatea tocmai pentru că *prin*

definiție ele sunt cele care *ne fac să mânuim prost realitatea, cele pe care nu le putem verifica, pe care nu le putem asimila!* Ideile adevărate le recunoaștem doar prin faptul că *ne ajută să mânuim mai bine realitatea, că putem să le asimilăm și să le verificăm.* Această „definiție formală” a adevărului este în deplin acord cu afirmația lui James pe care am redat-o mai sus, conform căreia „adevărurile sunt instrumente de acțiune”.

Ca dovadă pentru această afirmație a mea voi oferi o subliniere a lui James din studiul *Abordarea pragmatică a adevărului și cei care au înțeles-o eronat.* Astfel, criticând pe cei care considerau pragmatismul doar o reeditare a pozitivismului, el spune: „De fapt, nimic nu poate fi mai departe de toate acestea decât ceea ce pragmatismul are de spus despre adevăr. Teza acestuia este, în totalitate, una *a priori.* Ea se oprește în momentul în care celelalte teorii încep, mulțumindu-se cu *definiția* cuvântului adevăr” (James 2000 c, 216). Mai jos, în același studiu, subliniază ca pragmatismul oferă „o explicație a ceea ce înseamnă adevărul din punct de vedere formal” fără a oferi și o garanție a acestuia (James 2000 c, 222). Aș mai aminti o altă afirmație a sa în legătură cu ceea ce el consideră a fi un „constituent al adevărului” și pe care îl numește „satisfacția specială a adevărului” : „*Relația inerentă cu realitatea* a unei credințe este cea care ne dă acea satisfacție specială a *adevărului*, în comparație cu care celelalte satisfacții nu sunt decât cele mai găunoase mistificări” (James 2000 c, 221).

Cu privire la verificare, el subliniază în lucrarea *Pragmatismul* faptul că aceasta poate fi și indirectă. Face chiar o comparație între modul în care circulă adevărul și circulația banilor pe piață pe bază de încredere, vorbind și despre „tranzacțiile cu adevărurile noastre”. Însă, în opinia sa, doar verificarea directă reprezintă „prototipul procesului adevărului”, pe aceasta bazându-se și verificarea indirectă (James 2000 a, 174-175). Foarte importantă este și afirmația sa realizată cu cinci pagini mai jos conform căreia pentru pragmatism nu există un singur adevăr, ci mai multe, fiecare din ele circumscris unui proces de verificare.

Trebuie remarcat faptul că James s-a opus fervent acuzației conform căreia pragmatismul ar confunda adevărul cu modul în care se ajunge la el, subliniind: „...la ce oare se ajunge dacă nu la ceea ce este adevărul? Dacă vă spun cum ajungeți la gară, oare nu vă fac eu implicit cunoscut ce este, existența și natura aceluia edificiu?” (James 2000 c, 225-226). Așa cum subliniază și Hilary Putnam în lucrarea „Pragmatism”, „James nu se face vinovat de confundarea confirmării cu adevărul, deși credea în mod evident că există o strânsă legătură între ele” (Putnam 1996, 10).

În ceea ce privește celălalt termen prezent în formula „acord cu realitatea”, James afirmă: „Prin «realități» sau «obiecte» înțelegem aici fie «lucruri» ale simțului comun, prezente în mod perceptibil, fie relații ale simțului comun, precum date, locuri, distanțe, categorii, activități” (James 2000 b, 174). Mai jos adaugă la acestea „relațiile dintre idei”, plus întregul „corp de adevăruri pe care le avem deja în posesie”. Cu privire la acest aspect, cred că trebuie subliniat, în plus față de cele deja evidențiate în secțiunile anterioare, faptul că James, referindu-se la relațiile între idei, le consideră a fi „perceptual evidente” neavând nevoie de nici o verificare prin simțuri. Propoziții ca „Albul este deosebit de gri” sau „Atunci când începe cauza începe și efectul” sunt, pentru el, „întotdeauna adevărate cu privire la aceleași obiecte mentale”. El subliniază că aceste adevăruri sunt „etern” (ghilimelele sunt ale sale) pentru că ele „rezultă din chiar structura gândirii noastre”. De asemenea, spune că „intelectul nostru este astfel ținut între constrângerile ordinii perceptibile și cele ale ordinii ideale” (James 2000 b, 175-177). Cum trebuie să înțelegem noi aceste afirmații și cum se împacă ele cu restul celor expuse mai sus?

Aș atrage mai întâi atenția asupra faptului că el consideră aceste relații dintre idei ca fiind *realități*. În plus, trebuie ținut cont de afirmația lui James din studiul *Abordarea pragmatică a adevărului și cei care au înțeles-o eronat* în care acesta îi acuză pe anti-pragmatisti că fac o confuzie între adevăr și realitate: „Bănuiesc că la baza acestei confuzii stă una mai profundă și anume insuficienta discriminare între cele două noțiuni, adevăr și realitate. Realitățile nu sunt *adevărate*, ele doar *sunt*, iar credințele sunt adevărate față de acestea” (James 2000 c, 222). Să luăm de asemenea în considerare și afirmația următoare din studiul *Concepția pragmatismului asupra adevărului*: „Adevărurile se nasc din fapte, dar ele se confundă din nou în fapte și se adaugă lor; fapte care din nou creează sau relevă (cuvântul este indiferent) un adevăr nou și așa mai departe *ad infinitum*. În acest timp, faptele însele nu sunt adevărate. Ele *sunt* pur și simplu. Adevărul este funcția credințelor care încep și se sfârșesc în mijlocul faptelor” (James 2000 b, 183).

Dacă vom corobora toate aceste afirmații este clar, în opinia mea, că nu avem de-a face cu „adevăruri necesare” în cazul relațiilor dintre idei. Adevărul nu este decât o *funcție a credințelor care încep și se sfârșesc în mijlocul faptelor*. Odată ce procesul verificării a încetat *adevărurile devin fapte*, ceea ce înseamnă că, în opinia lui James, ele nu pot exista, ca adevăruri, în afara acestui proces. Dacă adăugăm la aceste afirmații, concluziile secțiunilor precedente, cred că putem afirma că relațiile între idei nu reprezintă nici măcar o realitate stabilă, neschimbătoare. Stau mărturie în acest sens cele arătate în legătură cu stadiile cunoașterii, în

special cu stadiul bunului simț. Modul nostru de a gândi este o construcție nu o facultate structurată natural.

Un ultim fragment asupra căruia aș dori să insist puțin este următoarea afirmație devenită celebră: „Pe scurt, «ceea ce este adevărat» nu este decât expedientul pentru felul nostru de a gândi, tot așa cum «ceea ce este bine» nu este decât expedientul practic pentru felul nostru de a ne comporta. Expedient în aproape orice mod: expedient în timp și în mare, desigur; pentru că ceea ce corespunde ca expedient întregii experiențe apropiate nu va corespunde în mod necesar la fel de satisfăcător întregii experiențe mai îndepărtate. După cum știm experiența tinde să dea în clocot și ne face să ne corectăm formulările prezente” (James 2000 b, 182).

Așa cum subliniază și Hilary Putnam în lucrarea *Pragmatism*, James folosește formulele „pe scurt” și „aproape în orice fel”. Prima spune că nu avem de-a face cu o definiție a adevărului, iar a doua spune că există mai multe moduri în care adevărul poate constitui un expedient pentru modul nostru de a gândi. Și Putnam subliniază că „la diferite tipuri de enunțuri corespund diferite tipuri de «expedient»”, enunțurile științifice constituie un tip de expedient, enunțurile factuale un altul ș.a.m.d. (Putnam 1996, 9-10). Regăsim totodată, în acest fragment, exprimată teza sa instrumentalistă și failibilistă asupra căreia am insistat mai sus.

În finalul acestei secțiuni voi analiza câteva afirmații pe care James le face spre sfârșitul studiului *Concepția pragmatismului asupra adevărului*. Astfel el spune la un moment dat: „Trebuie să repet mereu că adevărul «doi ori doi fac patru» din cauza eternei sale pretenții de recunoaștere, ori este el uneori irelevant? (...) Este destul de evident că obligația noastră de a recunoaște adevărul, departe de a fi necondiționată, este extrem de condiționată. Adevărul, cu A mare și la singular, pretinde, desigur, să fie recunoscut în mod abstract: însă adevărurile concrete și la plural trebuie recunoscute doar atunci când recunoașterea lor este oportună” (James 2000 b, 187). Cu alte cuvinte, după cum am subliniat și în secțiunea intitulată *O teorie a semnificației*, orice concepție, pentru a fi considerată semnificativă din punctul de vedere al pragmatismului, nu este suficient să aibă consecințe practice oarecare, ci are nevoie de consecințe utile, de relevanță.

10. Despre „nefericitul” termen de „pragmatism”

James s-a declarat, în multe din lucrările sale, nemulțumit de termenul de „pragmatism” considerându-l a fi principala sursă de confuzii cu privire la specificul acestei concepții. Vom analiza în continuare dacă

el are dreptate sau dacă există și alte motive serioase care au determinat aceste confuzii.

Atunci când discută obiecția conform căreia pragmatismul ignoră interesul teoretic, în studiul *Abordarea pragmatică a adevărului și cei care au înțeles-o eronat*, James spune: „Acest lucru ar părea o calomnie absolut gratuită dacă nu s-ar găsi o anume scuză în afinitățile lingvistice ale cuvântului «pragmatism» și în unele obișnuințe de vorbire improvizate de-ale noastre care au presupus o prea mare generozitate din partea cititorului nostru”. În continuare amintește faptul că a fost criticat pentru expresia „valoarea-cash” sau cuvântul „convenabil” în legătură cu adevărul (James 2000 c, 227-228). Aceeași ipoteză cu privire la ambiguitatea cuvântului „pragmatism” este exprimată de el și în capitolul *Ce este pragmatismul?* din lucrarea *Pragmatismul*: „În mod cert, cuvântul poate desemna un anume număr de tendințe ce n-au avut până acum o denumire generică, ajungând astfel să se impună” (James 2000 a, 39). În același capitol și la aceeași pagină el ne informează că acest cuvânt la fel ca și cuvântul „practic” provin din cuvântul grecesc „pragma” care înseamnă „acțiune”.

Primul dintre cele două studii numite mai sus este cel în care James dă cele mai multe explicații cu privire la sensul termenului „pragmatism”. Astfel, după ce enunță faptul că pragmatismului i-a fost atribuită o concepție antiteoretică, James face apel la conotațiile termenului din vorbirea obișnuită. El dă ca exemplu modul de folosire a termenului în enunțul „Un bolnav practic s-a vindecat” sau în enunțul „O acțiune practic a eșuat”. În opinia sa, aceste enunțuri exprimă un sens al termenului care este opus celui literal: „Se înțelege că, deși neadevărat la modul strict practic, ceea ce spune cineva este la modul teoretic adevărat, virtual adevărat, *cu siguranță adevărat*” (James 2000 c, 229). De asemenea, amintește sensul de „individual”, „particular”, „eficient” ca opus „abstractului”, „generalului” și „inertului”. Și el mărturisește în legătură cu acest sens: „Și ca să-mi exprim propria opinie, ori de câte ori am scos în evidență natura practică a adevărului, am avut în minte, în principal, acest aspect. « Pragmata » sunt lucruri în pluralitatea lor... ” (James 2000 c, 229).

În continuare, el reamintește fragmentul în care susținea că sensul unei propoziții poate fi întotdeauna redus la o consecință specifică în viitoarea noastră experiență practică, fie ea pasivă sau activă și insistă asupra următoarei formule: „esența constând mai degrabă în faptul că experiența trebuie să fie specifică decât în faptul că trebuie să fie activă”. Cu alte cuvinte nu legătura cu acțiunea este esențială, ci *caracterul specific al experienței*. O propoziție are, prin urmare sens, numai dacă se poate stabili o *consecință particulară*, specifică a sa. Această interpretare, lasă

loc, după cum spune și James, posibilității ca respectiva consecință să fie și teoretică. Verificările trebuie să fie particulare, specifice, necontând dacă verificările sunt teoretice sau practice (James 2000 c, 229-230).

Dacă este plauzibilă ipoteza lui James conform căreia confuziile de tipul de mai sus sunt datorate polisemiei termenului ca atare, există însă alte confuzii care sunt, în opinia mea iscate de motive mai serioase decât acesta. Am discutat despre acuza conform căreia pragmatismul ar confunda confirmarea adevărului cu adevărul însuși. Cred că am oferit suficiente argumente pentru a respinge această obiecție. Cu privire la acuza că pragmatismul este o reeditare a pozitivismului, este convingător, în opinia mea, răspunsul pe care James îl dă în studiul *Abordarea pragmatică a adevărului și cei care au înțeles-o eronat*: diferența între pragmatism, pe de-o parte, și pozitivism, scepticism sau agnosticism, pe de altă parte, este aceea că toate aceste curente filosofice discută despre același concept de „adevăr absolut” chiar dacă unii îl acceptă, iar alții îl critică (James 2000 c, 216).

Există însă o altă obiecție asupra căreia trebuie să insistăm mai mult. În studiul *Concepția pragmatismului asupra adevărului*, el se referă la observația conform căreia pragmatismul identifică adevărul cu ceea ce dă satisfacție, cu plăcutul. El îi acuză pe critici de lipsă de imaginație în interpretarea concepției pragmatiste (James 2000 b, 188). Oare acesta să fie motivul ? Eu cred că nu.

În opinia mea, această critică își are sursa în anumite afirmații ale lui James care nu sunt suficient explicate. Faptul că James face afirmații cu privire la adevăr în diferite registre ale discursului filosofic fără a le delimita în mod clar a îngreunat foarte mult sarcina cititorilor săi. Am văzut că el vorbește despre „satisfacția specială care însoțește adevărul”, despre „oportunitatea adevărului” sau despre faptul că acesta reprezintă „un instrument”, „un expedient”, vorbește despre concepții „favorabile”, „reconfortante”, „pline de promisiuni” ș.a.m.d. *Aceste formulări exprimă, în opinia mea, acea glisare greu de sesizat de la sensul de „consecințe practice” la sensul de „consecințe practice utile”, la sensul de „consecințe practice favorabile sau reconfortante etc.”.* Și este greu de înțeles ce legătură au aceste formulări cu privire la adevăr, cu cea care spune că adevărul este verificare, cu poziția sa instrumentalistă, cu teoria sa holistă ș.a.m.d.

O soluție care oferă o imagine coerentă, în care toate aceste teze se potrivesc, este cea propusă de Putnam în lucrarea *Pragmatism*. Astfel, referindu-se la holismul lui James, Putnam afirmă că această concepție presupune respingerea a trei variante ale dualismului: dualismul fapt-teorie,

dualismul fapt-valoare și dualismul fapt-interpretare (Putnam 1996, 13). În ceea ce privește respingerea dualismului fapt-teorie consider că am insistat suficient în cele prezentate mai sus. În ceea ce privește dualismul fapt-valoare, Putnam vorbește despre implicarea valorilor de tip epistemic precum „coerență”, însă se ferește să admită implicarea unor valori de tip etic în procesul cunoașterii (Putnam 1996, 16).

Însă, în opinia mea, în concepția pragmatistă a lui James, valorile de tip etic joacă un rol esențial. Am văzut că, atunci când se referă la semnificația unei concepții filosofice, James exclude acele concepții despre lume care ar anula libertatea umană sau ar lăsa doar posibilitatea libertății de a face rău. De asemenea, el specifică faptul că un element constitutiv al adevărului îl reprezintă „satisfacția specială” care îl însoțește. Adevărul este caracterizat drept un instrument util: ceea ce noi putem asimila. Este cu alte cuvinte exclusă orice utilitate a ideilor false. Reamintesc că acestea sunt „definițiile formale” ale conceptului de adevăr și falsitate. Cu alte cuvinte *premissa morală este constitutivă conceptului de adevăr* așa cum îl concepe James.

11. Concluzii

Pe baza argumentației dezvoltate în secțiunile anterioare consider că putem să derivăm o serie de concluzii referitoare la concepția pragmatistă a lui William James. În primul rând, concepția pragmatistă reprezintă, pentru James, o soluție la controversa dintre realism și empirism. Acest lucru este posibil datorită metodei pragmatiste care constă în interpretarea fiecărei concepții în funcție de consecințele sale practice, servind astfel la rezolvarea controverselor metafizice. Pragmatismul reușește acest lucru datorită faptului că domeniul său, care este cel al consecințelor practice, reprezintă un domeniu comun al concepțiilor teologice, științifice sau filosofice, fiecare din acestea fiind nevoite să folosească „coridorul” acesta oferit de pragmatism. Această metodă este una care are o vechime venerabilă, ei datorându-i-se cele mai importante rezultate ale filosofiei. De aceea tot ceea ce face pragmatismul este să realizeze vocația universală a acestei metode.

Metoda aceasta constituie totodată și o teorie a semnificației: semnificația unui concept, enunț sau a unei concepții reducându-se la rezultatele lor practice. Aici trebuie reținut faptul că sunt excluse consecințele rele, dăunătoare. Teoria pragmatistă este o teorie holistă, instrumentalistă, antireprezentationalistă și failibilistă. Susține teza perenității ignoranței, și teoria conform căreia între realitate și adevăr există o

distincție netă. Este critică cu privire la existența unui „adevăr absolut” sau a unei „realități absolute”. Adevărul nu apare astfel ca o copie sau reprezentare a realității, ci ca un instrument. „Definiția formală” a adevărului îl echivalează cu ceea ce funcționează, ce ne ajută să manipulăm mai bine realitatea etc. Utilitatea falsului este exclusă prin definiție. Premisa morală reprezintă astfel un element constitutiv al teoriei adevărului. O teză interesantă este și cea conform căreia lumea bunului simț nu este una naturală, ci este construită prin „descoperirile unor oameni de geniu”. Cu alte cuvinte poziția instrumentalistă, holistă și failibilistă merge mult mai departe decât în cazul altor viziuni, demonstrând prin aceasta o consecvență teoretică mai mare.

Consider că toate cele expuse mai sus ne legitimează să credem că amploarea și implicațiile concepției pragmatiste sunt mult mai mari decât este în general considerat. Din acest motiv apreciem că schimbarea de optică și de atitudine filosofică pe care a adus-o această concepție merită mai multă atenție decât i se oferă în mod obișnuit.

Referințe

- JAMES, William. 2000 a. *Pragmatismul*. Iași: Editura Timpul.
- JAMES, William. 2000 b. „Concepția pragmatismului asupra adevărului”. În *Filosofia americană*, vol. I, selecția textelor Andrei Marga. București: Editura ALL Educațional.
- JAMES, William. 2000 c. „Abordarea pragmatistă a adevărului și cei care au înțeles-o eronat”. În *Filosofia americană*, vol. I, selecția textelor Andrei Marga. București: Editura ALL Educațional.
- JAMES, William. 2000 d. „Concepte filosofice și rezultate practice”. În *Filosofia americană*, vol. I, selecția textelor Andrei Marga. București: Editura ALL Educațional.
- PUTNAM, Hilary. 1996. *Pragmatism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- STAN, Gerard Leonid. 2011. „Truth and the critique of representation”. *Logos&Episteme* 2 (2): 253-272.